

Jan Frątczak

O wychowaniu patriotycznym w szkole

Nauczyciel i Szkoła 1 (49), 111-121

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan FRĄTCZAK

Gdańska Wyższa Szkoła Humanistyczna w Gdańsku

O wychowaniu patriotycznym w szkole

Słowa kluczowe

Patriotyzm, wychowanie patriotyczne, postawa, wiersz, wiersz historyczny.

Streszczenie

O wychowaniu patriotycznym w szkole

Zdefiniowano pojęcie patriotyzmu i wychowania patriotycznego, a na tym tle proces kształtowania postawy patriotycznej. Autor prezentuje efektywne środki dydaktyczne w wychowaniu patriotycznym za szczególnym zwróceniem uwagi na literaturę historyczną w tym na wiersze historyczne, które odznaczają się wielorakimi wartościami kształcącymi.

Key words

Patriotism, education patriotism, attitude, poem, poem historic.

Summary

On the patriotic education at school

Defined the concept of patriotism and patriotic education, and against this background, the process of shaping the attitudes of patriotism. Author presents an effective means of raising patriotic teaching the emphasis on historical writings including the historical poems, which have multiple values educators.

Pojęcie patriotyzmu

Są różne definicje tej nazwy. Zdaniem J. Turowskiego patriotyzm może być rozpatrywany w ujęciu przedmiotowym i normatywnym. W tym pierwszym oznacza system postaw względem ojczyzny, zdeterminowanych przez *komponent emocjonalny*, przywiązanie do niej. W tym drugim – stanowi zestaw norm określających *obowiązki członków* społeczności narodowej, takie jak obowiązek miłości, ochrony, poświęcenia się w obronę ojczyzny¹.

T. Kotarbiński patriotyzm rozumie „jako wyróżniająca gorliwość w dążeniu do pomyślności własnego społeczeństwa, co się sprowadza, w ostatecznym rozrachunku, do wyróżniającej gorliwości do dopomagania współobywatelom

¹ J. Turowski, *Socjologia wedle struktury społecznej*, Lublin 1994, s. 96.

w ich potrzebach, a do tych potrzeb należą istnienie i sprawne funkcjonowanie instytucji dobra publicznego, a więc urzędów państwowych”².

Podobnego zdania, zupełnie słusznie, jest socjolog i historyk angielski M. Oakeshott, który wyróżnił potrzeby, jakie zaspokaja historia. Oto one: mądrości życiowej, szlachectwa (nobilitacji), dostarczania tła do współczesności, porozumienia, przewidywania, ekspertyzy, zakorzenienia (więzi z grupą)³.

Patriotyzm jest zespołem, idei, wartości, dyspozycji i społecznie pożądanym postaw; kategorią historyczną, polityczną, socjologiczną i aksjologiczną (systemem wartości). Jest więc wartością złożoną i uniwersalną; jego wyróżnikiem jest polifunkcyjność – jest obecny w każdym ruchu społecznym i w każdej opcji politycznej. Stąd jest obciążony nieuniknioną wieloznacznością, podobnie jak wolność, równość, sprawiedliwość itp.

Mówiąc o postawach człowieka, to jest o jego stosunku do kogoś lub/i czegoś, możemy zatem mówić o postawie patriotyzmu. J. Tischner wyróżnia dwa typy postaw patriotyzmu: romantyczno-mesjański i norwidowski. Pierwszy zmierza i zmierza do apotocyzo Polski i polskości, a drugi jest bardziej nośny i akceptowany przez współczesne młode pokolenie ze względu na swoje aktualne i przyszłe potrzeby. I słusznie – podobnego zdania jest Tischner, który opowiada się zdecydowanie za nurtem norwidowskim, pisząc, że „ta tradycja myślenia o Polsce jest dziś godna kontynuacji”⁴.

Co to jest wychowanie patriotyczne?

Wychowanie patriotyczne, zdaniem W. Okonia, to wychowanie „mające na celu jak najlepsze przygotowanie dorastających pokoleń do *służby własnemu narodowi i krajowi*, polegające na kształtowaniu – poprzez rozliczne formy działalności wychowawców i wychowanków – *przywiązania do kraju ojczystego*, jego przeszłości i teraźniejszości, a w większym stopniu – poczucia *odpowiedzialności* za jego wielostronny rozwój i przyszłe miejsce wśród innych krajów”⁵.

Definicja ta jest bardzo ogólna, ale zawiera ważny element wychowania patriotycznego „odpowiedzialność [...] za przyszłe miejsce wśród innych krajów”, a więc patriotyzm i internacjonalizm.

Dziś obserwuje się „jednak narastające dystansowanie się świątliwych Polaków od patriotyzmu pojmowanego tradycyjnie, wyrażającego się w deklaracjach miłości do ojczyzny, gotowości i *poświęcenia się* dla jej dobra aż do ofiary życia włącznie”⁶. Należy poszukiwać innego pojęcia i zadania wychowania

² T. Kotarbiński, *Aforyzmy i myśli*, Warszawa 1975, s. 17.

³ M. Oakeshott za: J. Rulka, *Dylematy kształtowania patriotyzmu w edukacji historyczno-obywatelskiej*. [W:] *Wychowanie patriotyczne młodzieży*, Bydgoszcz 1985, s. 42.

⁴ J. Tischner, *Spróbujemy spojrzeć z drugiej strony*, „Tygodnik Powszechny” 1995, nr 27.

⁵ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1975, s. 325.

⁶ W. Migoń, *Czy kryzys wychowania patriotycznego?*. [W:] *Wychowanie patriotyczne...*, dz. cyt., s. 9.

patriotycznego. „Problem – zdaniem znanego socjologa polskiego, Jana Szczepańskiego – sprowadza się do pytania: narodów historia nie pyta, jakie miały rządy i jakie ustroje polityczne, tylko pyta, na co dany naród stać, co ten naród potrafi w każdej sytuacji, czy umie sobie radzić ze swoimi sprawami i trudnościami. Podstawowym elementem siły każdego narodu, państwa jest jakość jego członków, są ich zdolności do organizacji pracy, współpracy, ekspresji”⁷. Należy całkowicie przyjąć prawdę zawartą w ostatnim zdaniu tego fragmentu, ale trudno podzielać zdanie autora, że nie ma sensu pytać, jakie były rządy, jakie ustroje polityczne w Polsce, a to dlatego, że państwem i narodem rządzi jego członkowie. Dlatego należy dokonywać ich krytycznej analizy i oceny. Tym bardziej, jak słusznie pisze K. Libelt, że „Państwo jest połączeniem materialnej i duchowej ojczyzny [...] jest nieustannym przechodzeniem z przeszłości w przyszłość narodu”⁸. Blisko znaczącego zdania jest Z. Kosyrz, który pisze: „Historia zna takie przypadki, kiedy wielkość narodu nie była mierzona jego rozległością terytorialną ani liczebnością obywateli. Stosunkowo mały (nieliczny) naród grecki tworzył wielką kulturę przede wszystkim dlatego, ponieważ pielęgnował wartości uniwersalne, humanitarne, demokratyczne, bardzo często przepłatane odwagą i bohaterstwem, *honorem i doświadczeniem tragizmu*”⁹. Szczególne znaczenie dla wychowania patriotycznego młodzieży polskiej ma doświadczenie tragizmu w historii Polski spowodowane, w większości przypadków, przez rządzących nią.

Sądzę, że współczesne wychowanie patriotyczne powinno być wyprowadzone z wyżej cytowanych myśli oraz z określenia patriotyzmu J. Z. Jakubowskiego, który pisze: „Aktywny patriotyzm to prawo do *twórczego krytycyzmu*, to odwaga mówienia o Polsce, o narodzie i jego przywódcach słów nieraz gorzkiej prawdy”. To patriotyzm jakby niecierpliwy, podejmujący *walkę z objawami zła* w życiu społeczeństwa, z przykładami zaniedbania i kłamstwa (rządzących i polityków, którzy w to, co mówią narodowi).

„To walka ożywiona miłością i przekonaniem, że stać nas jako naród na więcej. Oczywiście postawa aktywnego patriotyzmu nie ma nic wspólnego z postawą filozoficznego błazna, który stoi na uboczu, z dala od trudnych i ważnych spraw”¹⁰ swojej małej i dużej ojczyzny, krytykującego wszystko, bez znajomości przyczyn określonych działań jednostek i grup ludzkich.

Sądzę, że w wychowaniu patriotycznym dzieci i młodzieży należy kierować się ich potrzebami i dobrem jako współczesnych i przyszłych obywateli oraz pracowników różnych organizacji i instytucji, począwszy od samorządu szkolnego, harcerstwa itp. A to dlatego, że „człowiek działa dobrowolnie lub pod przymusem dla dobra siebie i innych”. A dobro prawdziwe, zdaniem K. Wojty-

⁷ J. Szczepański, *Polska wobec wyzwań przeszłości*, Warszawa 1989, s. 168.

⁸ K. Libelt, *Samowładztwo rozumu*, Warszawa 1967, s. 100.

⁹ Z. Kosyrz, *Poszukiwanie świadomości i samoświadomości nowoczesnego Polaka jacy jesteśmy*. [W:] *Wychowanie patriotyczne młodzieży*, Bydgoszcz 1985, s.21.

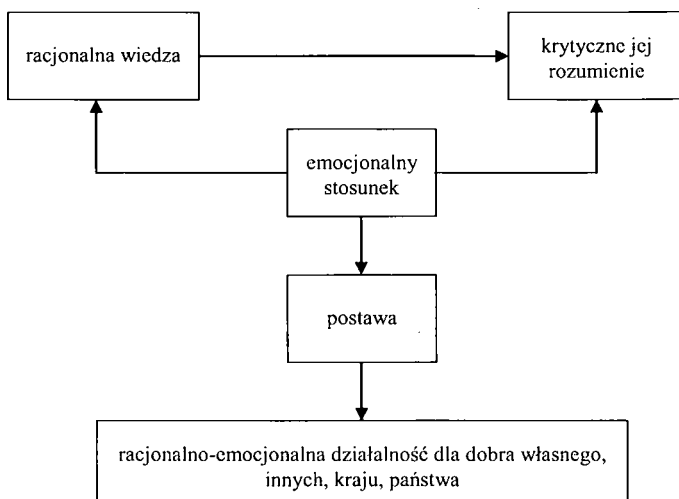
¹⁰ J. Z. Jakubowski za: J. Bogusz, *Rola autorytetu nauczyciela w wychowaniu patriotycznym młodzieży szkolnej i wojskowej*. [W:] *Wychowanie patriotyczne...*, s. 15.

ty, „to takie dobro, które odpowiadając jego naturze, prowadzi do osiągnięcia celu ostatecznego, jakim dla człowieka jest szczęście”¹¹.

Dlatego w skład treści patriotycznych powinny wchodzić zintegrowane wątki ideowe i historyczne, mające różnorakie rodowody, jak m.in. krytyczno-racjonalistyczny stosunek do historii kraju, a przede wszystkim jego jednostek i grup oraz instytucji, ale także miłości do jego osiągnięć, kultury, gospodarki, tradycji, symboli, etyki politycznej i międzyludzkiej, pracy i jej wytworów jednostek i grup ludzkich i odpowiedzialności za ich słowa i czyny, a także własne słowa i czyny.

Należy tu jeszcze wspomnieć, że patriotyzm to określona postawa, której podstawowymi czynnikami są: wiedza, emocjonalny stosunek do niej i osób, racjonalna jej i ich ocena oraz kompetencje (Sch. 1).

Sch. 1. Proces kształtowania postawy patriotycznej

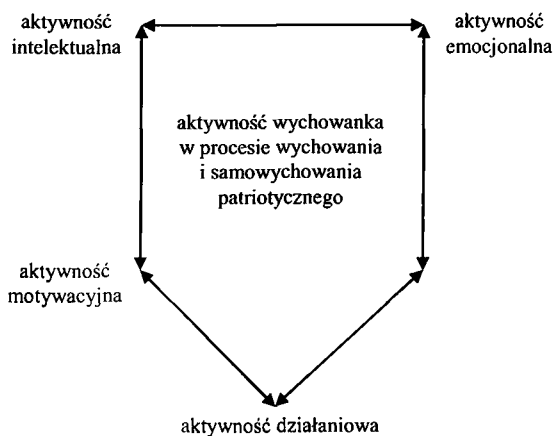

Źródło: Koncepcja własna.

Dlatego podstawową zasadą procesu kształtowania postawy patriotycznej jest zasada wielostronnej aktywności (intelektualnej, emocjonalnej, motywacyjnej, ekspresyjnej i działaniowej), (Sch. 2).

¹¹ K. Wojtyła, *Zagadnienie normy i szczęścia. Wykłady lubelskie*, Lublin 1986, s. 188.

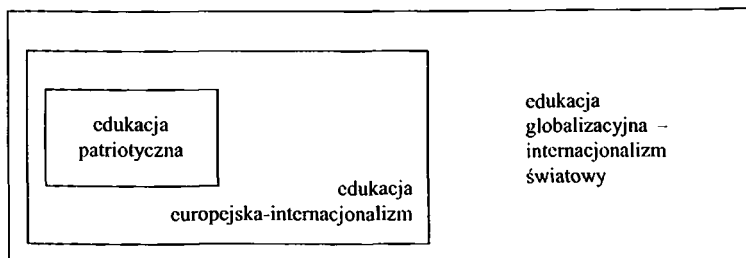
Sch. 2. Rodzaje zintegrowanych aktywności niezbędnych dla efektywnego wychowania patriotycznego

Źródło: Koncepcja własna.

Słowem, niech edukacja patriotyczna w szkole, w rodzinie i innych przestrzeniach przygotowuje młodzież do racjonalnej odpowiedzialności za swoje słowa i czyny wobec siebie i innych, do trzymania w jednej ręce światła prawdy i moralności, a w drugiej – narzędzi pracy dla dobra swego, innych, kraju, państwa, co może zapewnić własne szczęście i innych w szerokim tego słowa znaczeniu – współobywateli własnego kraju, Europy i świata – co powinno być generalnym przesłaniem współczesnego patriotyzmu (Sch. 3).

Sch. 3. Struktura współczesnej edukacji patriotycznej i internacjonalistycznej

Źródło: Koncepcja własna.

Dlaczego należy podjąć wychowanie patriotyczne?

„Biorąc pod uwagę aktualny kontekst życia społecznego kraju i jego ewolucję polityczną”¹², a także europeizację i globalizację, „dwa względy w sposób szczególnie zdają się obliwować” wychowawców dzieci i młodzieży oraz dorosłych do podjęcia wychowania patriotycznego: epistemologicznego i historycznego. Ten pierwszy stanowi diagnozowanie stanu świadomości społecznej, myślenia i postrzegania problemów państwa i narodu w wymiarze makrostrukturalnym. Ten drugi – stanowić ma wartościowy humanistycznie i politycznie punkt odniesienia dla intelektualnych przemyśleń każdego Polaka celem przywrócenia m.in. rozkojarzonej tożsamości ideowo-narodowej, aktualnie prezentowanych doświadczeń historycznych, które uległy erozji, zapomnieniu, przeinaczeniu i dlatego przestały być mało czytelne, a stąd obojętne, nawet dla uczniów, dla których są do poznania w ramach przymusu edukacji zgodnie z programami nauczania poszczególnych przedmiotów, a m.in. historii¹³. „Z treści bowiem aktualnych, społecznych doświadczeń i problemów życia narodowego, przy wszystkich meandrach rozwojowych, właśnie wychowanie patriotyczne jest i pozostaje doniosłe, zwłaszcza dla zmiany generacyjnej młodzieży, uwikłanej w różnorakie struktury zależności i podległości, zdanej często na niezrozumiałe determinacje transformacyjne, kształtujące nowe oblicze polskiej rzeczywistości [w kontekście współczesnej Europy i współczesnego świata – J. F.] i nowy status samej młodzieży [...], w którym koncentruje się istota życia i tożsamości narodowej, wyrażnia się intelektualna jakość samooceny polskiego myślenia politycznego, w obrębie którego kształtują się oceny dotychczasowych doświadczeń i perspektywiczne opcje rozwojowe [...]. Patriotyzm bowiem jest przyczynowym, logicznym i koniecznym elementem składowym trójmianu: naród – państwo – patriotyzm i musi być uwzględniony we wszystkich kalkulacjach politycznych”¹⁴.

Efektywne środki dydaktyczne w wychowaniu patriotycznym

Przez środki dydaktyczne rozumiemy formy, metody i media dydaktyczne. W tym przypadku przypominamy, że niezbędnymi czynnikami wychowania patriotycznego są m.in. emocja, ekspresja, działalność na rzecz innych. Stąd podstawowymi formami są: wycieczka, praca w samorządzie, organizacji, działalność na rzecz klasy, szkoły, osiedla itp. Natomiast do metod nauczania – uczenia się: metoda przypadku, metoda inscenizacji, metoda projektów, metoda studium analityczno-krytyczno-porównawcze literatury naukowej i literatury pięknej, dyskusja (wiele odmian), rozprawka, odpowiedzi na pytania, projektowanie elementów dekoracyjnych, opisy miejsc historycznych, projektowanie i zarządzanie dydaktycznych ścieżek historycznych.

¹² A. Biliński, *Elementy stałe i zmienne w wychowaniu patriotycznym w dobie transformacji*. [W:] *Wychowanie patriotyczne...*, s. 31.

¹³ Tamże, s. 32.

¹⁴ Tamże.

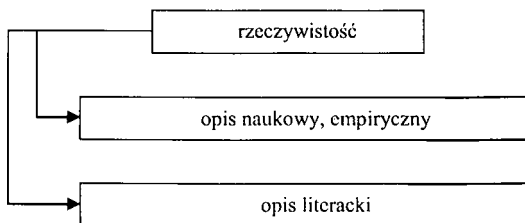
Najbardziej skutecznymi słownymi metodami edukacji patriotycznej są te, które wymagają od ucznia wyrażenia swego przekonania, argumentowania, uzasadniania.

Do podstawowych mediów dydaktycznych dla efektywnej edukacji patriotycznej należy literatura naukowa, literatura piękna, malarstwo historyczne, ekspozycje, modele, opisy tradycji, opisy zabytków historycznych, fotografie itp.

W naszych rozważaniach ograniczamy się do efektywnego wykorzystania literatury pięknej, a zwłaszcza poezji. A to dlatego, że jest ona silnym środkiem oddziaływającym na emocje człowieka – jej czytelnika. Jest ona niezbędna i wyjątkowa „dla wartościowania, nadawania mniej lub bardziej dodatniej rangi jednym poglądom przy deprecjonowaniu się innych”¹⁵.

Uczniowie na podstawie opisów literackich – zjawisk, procesów, wydarzeń, cech jednostek i/lub grup ludzkich, instytucji, np. państwa, urzędów, wojska poznają stosunek do nich autorów tychże wpisów, a zatem wiele różnorodnych ocen i wartościowania, co do których mogą mieć różnorodne zdanie własne, a więc ich wartościowanie jest neutralne, ale zróżnicowane – dodatnie i ujemne, co ma wyjątkowe znaczenie poznawczo-aksjologiczne. Jak już wspomnieliśmy, w naszych rozważaniach ograniczamy się do jednej formy literatury pięknej – wiersza. Wiersz bowiem jest specyficznym dziełem literackim różniącym się od tekstu par naukowego – podręcznika szkolnego. Autor wiersza stara się oddziaływać nie na intelekt, ale na sferę emocjonalną czytelnika lub słuchacza, przez sugestywne przedstawienie wybranego tematu według przyjętych przez siebie założeń ideowo-artystycznych, a także poznawczo-artystycznych. Ponadto jego język najczęściej pozbawiony jest jednoznaczności, dlatego nie można go odczytać dosłownie, zawiera bowiem takie formy wyrażenia, jak: przenośnię, symbole, alegorie, przemilczenia itp. A zatem stanowi wyjątkowe medium wielostronnego źródła informacji, refleksji, przeżyć emocjonalnych, estetycznych, etycznych itp. Mówiąc o tym, że wiersz może lub stanowi źródło wiedzy o określonym fragmencie rzeczywistości można przyjąć, że stanowi integracyjny środek z opisem artystycznym (Sch. 4).

Sch. 4. Opis literacki rzeczywistości

Źródło: Koncepcja własna.

¹⁵ W. Okoń, *Zarys dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1970, s. 20.

Miały one pełnić funkcję ilustratywną w stosunku do faktów historycznych, uznanych za godne poznania w ich pełnym „malarzkim” kształcie¹⁶, jakim operuje literatura piękna i malarstwo historyczne.

We współczesnej historii i praktyce nauczania historii w systemie nauczania przedmiotowego, globalnego i zintegrowanego literatura piękna jest traktowana jako pomocniczy środek dydaktyczny, gdyż jej wartość uwarunkowana jest swoistymi cechami i genezą, tj. powstaniem z potrzeby ekspresji osobowości twórczej z myślą o wywołaniu silnego wrażenia na jej odbiorcach – czytelnikach lub słuchaczach. A ten fakt jest niezbędny do wytwarzania w uczniach postawy twórczego analizowania porównawczego.

Słowem, piękna literatura historyczna wyróżnia się¹⁷:

- *estetycznością*, dzięki czemu wywołuje i kształtuje doznania estetyczne;
- *ekspansywnością*, która polega na podporządkowaniu rzeczywistości autora, jego potrzeb;
- *fikcyjnością* na tyle cząstek utworu, ile całych struktur tekstowych.

Wiersz, a także wiersz historyczny, ma wielorakie wartości kształcące, a przede wszystkim wartości¹⁸ (Sch. 5):

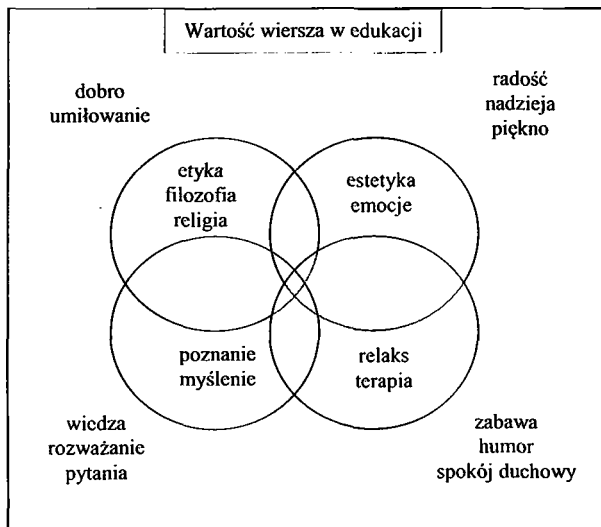
- etyczno-filozoficzne;
- religijne;
- poznawczo-intelektualne;
- estetyczno-emocjonalne;
- relaksacyjne i terapeutyczne.

¹⁶ E. Leja, *Obrazki z dziejów starożytnych określonych ku zabawie i nauce młodego wieku*, Warszawa 1969, s. 29.

¹⁷ J. Ruchała, *Literatura piękna w nauczaniu historii*. [W:] *Metodyka nauczania historii*, praca zbior., red. Cz. Majorck, Warszawa 1988, s. 313.

¹⁸ K. Lenartowska, W. Świętek, *Wiersz w zintegrowanej edukacji elementarnej. Książka pedagogiczno-metodyczna dla nauczycieli klas I III szkoły podstawowej*, Toruń 2006, s. 13-22.

Sch. 5. Wartości wiersza w edukacji zintegrowanej

Źródło: Koncepcja własna.

Kontakt ucznia z wierszem może być różnorodny, a w związku z tym także różnorodne jego formy działalności (Tab. 1).

Tab. 1. Różnorodne formy działalności ucznia z wykorzystaniem wiersza

Sposób wykorzystania wiersza związany z:	Formy działalności ucznia z tekstem wiersza
procesami komunikacji; kontaktem intelektualno- -emocjonalnym;	słuchanie; - czytanie; - mówienie, odpowiadanie na pytania związane z jego treścią, ocena jego wartości poznawczych, artystycznych itp.; pisanie - jak wyżej oraz podkreślanie, wypisywanie określonych wyrazów;
interpretacją; twórczym działaniem;	- interpretacja treści; drama; inscenizowanie tekstu wiersza; poszukiwanie analogii między treściami wiersza a innymi źródłami wiedzy lub sztuki, np. malarstwa; ilustrowanie własnymi lub wyszukanyymi obrazkami; projektowanie zabaw związanych z tekstem.

Źródło: Por. K. Lenartowska, W. Świętek, *Wiersz w zintegrowanej edukacji elementarnej. Książka pedagogiczno-metodyczna dla nauczycieli klas I-III szkoły podstawowej*, Toruń 2006, s. 33-34.

Wiersz historyczny można wykorzystać dla osiągnięcia celów:

- polonistycznych, np. wzbogacenia słownictwa;
- matematycznych, np. obliczanie czasu, wieku, dat;
- środowiskowych (regionalnych), np. wyszukiwanie zabytków historycznych;
- artystycznych, np. wyszukiwanie i ocenianie fotogramów (królów, zabytków), rysowanie, fotografowanie, modelowanie techniczno-ruchowe, np. organizowanie zabaw, inscenizowanie;
- zdrowotnych, np. ustalanie zasad i form zachowań w różnych sytuacjach konfliktowych.

Wiersz na zajęciach lekcyjnych może stanowić:

- uzupełniające źródło wiedzy;
- środek wywołania sytuacji problemowej;
- środek weryfikacji własnych lub innych poglądów, sądów;
- zadanie do rozwiązywania w formie: pytań, poleceń i testów.

Aby współczesna edukacja patriotyczna była skuteczna, należy przyjąć następujące zasady:

- nie przymus, a potrzeba pracy dla swojego kraju i państwa;
- odpowiedzialność za siebie i swoich współobywateli małej i wielkiej ojczyzny;
- nie tylko kształtowanie wąsko pojętego patriotyzmu, ale pojętego szeroko w połączeniu z internacjonalizmem europejskim i światowym.

Bibliografia

- Biliński A., *Elementy stałe i zmienne w wychowaniu patriotycznym w dobie transformacji*. [W:] *Wychowanie patriotyczne młodzieży*, Bydgoszcz 1985.
- Bogusz J., *Rola autorytetu nauczyciela w wychowaniu patriotycznym młodzieży szkolnej i wojskowej*. [W:] *Wychowanie patriotyczne młodzieży*, Warszawa 1985.
- Frątczakowie E. i J., *Wiersze historyczne-medium wychowania patriotycznego uczniów szkoły podstawowej i gimnazjum*, Bydgoszcz 2008.
- Kosyrz Z., *Poszukiwanie świadomości i samoświadomości nowoczesnego Polaka – jacy jesteśmy*. [W:] *Wychowanie patriotyczne młodzieży*, Bydgoszcz 1985.
- Kotarbiński T., *Aforyzmy i myśli*, Warszawa 1975.
- Kowolik P., *Budzić patriotyzm – cel wychowawczy szkoły*, „Wychowanie Obywatelskie” 1983, nr 2.
- Kowolik P., *Kształtowanie postaw patriotycznych dzieci i młodzieży w systemie wychowawczym szkoły*, „Przegląd Obrony Terytorium Kraju” 1982, nr 4.
- Kowolik P., *Problematyka wychowania patriotyczno-obronnego dzieci i młodzieży współczesnej szkoły*, „Przysposobienie Obronne w szkole” 1983, nr 1.
- Leja E., *Obrazki z dziejów starożytnych określonych ku zabawie i nauce młodego wieku*, Warszawa 1969.

- Lenartowska K., Świątek W., *Wiersz w zintegrowanej edukacji elementarnej. Książka pedagogiczno-metodyczna dla nauczycieli klas I–III szkoły podstawowej*, Toruń 2006.
- Libelt K., *Samowładztwo rozumu*, Warszawa 1967.
- Migoń W., *Czy kryzys wychowania patriotycznego?*. [W:] *Wychowanie patriotyczne młodzieży*, Bydgoszcz 1985.
- Oakeshott M. za Rulka J., *Dylematy kształtowania patriotyzmu w edukacji historyczno-obywatelskiej*. [W:] *Wychowanie patriotyczne młodzieży*, Bydgoszcz 1985.
- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1975.
- Okoń W., *Zarys dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1970.
- Ruchała J., *Literatura piękna w nauczaniu historii*. [W:] *Metodyka nauczania historii*, praca zbior., red. Cz. Majorek, Warszawa 1988.
- Szczepański J., *Polska wobec wyzwań przyszłości*, Warszawa 1989.
- Tischner J., *Spróbujemy spojrzeć z drugiej strony*, „Tygodnik Powszechny” 1995, nr 27.
- Turowski J., *Socjologia wedle struktury społecznej*, Lublin 1994.
- Wojtyła K., *Zagadnienie normy i szczęścia. Wykłady lubelskie*, Lublin 1986.